

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344127>

УДК 94:353(477.7=512.1)"179/185"(043.5)

POLICY AND MEASURES OF THE LOCAL ADMINISTRATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN CRIMEA REGARDING THE CRIMEAN TATARS DURING THE CRIMEAN (EASTERN) WAR (1853–1856): GOALS, IMPLEMENTATION AND CONSEQUENCES

Hlib Sydorov

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0002-3344-5172>
E-mail: sidoroffgleb@gmail.com

Citation: Sydorov, H. (2025) Policy and measures of the local administration of the Russian Empire in Crimea regarding the Crimean Tatars during the Crimean (Eastern) war (1853–1856): goals, implementation and consequences, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 62–69.

Submitted: 22.08.2025.

Abstract

The article analyzes the policy of the local administration of the Russian Empire in Crimea regarding Crimean Tatars during the Crimean War (1853–1856). Based on new archival sources from the chancellery of the Novorossiiia and Bessar Governor-General, the logic of imperial policy is traced. The study examines the evolution of the authorities' attitude towards the "Tatar question" from mistrust to the formation of a mechanism for the forced displacement of the population. The author highlights the specific measures taken by the administration: forced relocation from the coastal zone, accusations of treason, and the creation of conditions that prompted mass emigration to the Ottoman Empire after the war. The role of Governor-General A. Stroganov in radicalizing the decision-making process is emphasized. It is concluded that the "shadow factor" — the spread of rumors and fear among the population caused by administrative actions — played a decisive role in the mass migration.

Keywords: Crimean War, Crimean Tatars, Russian Empire, forced migration, imperial policy, A. Stroganov, Crimea.

ПОЛІТИКА ТА ЗАХОДИ МІСЦЕВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КРИМУ ЩОДО КРИМСЬКИХ ТАТАР ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ (СХІДНОЇ) ВІЙНИ (1853–1856 РР.): ЦІЛІ, РЕАЛІЗАЦІЯ ТА НАСЛІДКИ

Гліб Сидоров

Здобувач
Кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-3344-5172>
E-mail: sidoroffgleb@gmail.com

Анотація

У статті проаналізовано політику місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар у період Кримської (Східної) війни (1853–1856 рр.). На основі залучення нових архівних джерел із фонду канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора простежено логіку прийняття адміністративних рішень. Досліджено еволюцію ставлення влади до «татарського питання»: від початкової недовіри до формування механізмів примусового витіснення населення.

Цитування: Сидоров Г. Політика та заходи місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар під час Кримської (Східної) війни (1853–1856 рр.): цілі, реалізація та наслідки. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 62–69.

Отримано: 22.08.2025 р.
0,55 д.а.

Висвітлено конкретні заходи адміністрації: виведення татар із 25-верстної прибережної зони, звинувачення у «державній зраді» та створення умов, що спонукали до масової еміграції в Османську імперію після завершення війни. Акцентовано увагу на ролі генерал-губернатора О. Строганова у радикалізації підходів до вирішення етнополітичних проблем краю. Зроблено висновок, що поєднання офіційних репресивних заходів із «тіньовим фактором» — поширенням панічних чуток та атмосфери підозри — стало вирішальним чинником масового виходу кримських татар.

Ключові слова: *Кримська війна, кримські татари, Російська імперія, примусова міграція, імперська політика, О. Строганов, Крим.*

Кримська війна 1853–1856 рр. стала одним із ключових поворотів в історії кримських татар, спричинивши масове переселення понад двох третин населення до Османської імперії. У національній пам'яті кримських татар ця подія закарбувалася як символ трагедії та втрати батьківщини. Для Російської же імперії ця подія спровокувала велику економічну кризу в краї, але в той же час вирішила проблему існування потенційної загрози у серці Чорноморського флоту.

Питання кримськотатарського переселення досі викликає суперечки в історіографії. Попри загальне визнання прагнення імперської влади витіснити мусульманське населення з Криму, існують різні тлумачення причин масової еміграції: соціально-економічні (податковий тиск, обезземелення, соціальна дискримінація), релігійні (утиски мусульман і переселення під протекторат Османської імперії), політичні (страх перед репресіями), а також питання про те, наскільки були справедливими заходи влади щодо татар у цілому. Разом з тим, практично відсутні праці, які б детально розглядали процес формування адміністративних рішень та конкретні інструменти тиску з боку місцевої влади в момент загострення військово-політичної ситуації.

У статті використано нові архівні джерела з фонду Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, що дозволяють простежити логіку імперської політики щодо кримських татар під час війни. Метою дослідження є аналіз поглядів та риторики місцевої влади щодо «татарського питання», процесу формування рішень, механізмів впливу на населення та заходів, що сприяли створенню умов для масового переселення.

Кримський півострів, з часів прийняття Російською державою ідеологічної концепції про так звані «Третій Рим» та «оплот православ'я» й утвердження напрямку експансії у бік Стамбула, завжди відігравав роль одного з обов'язкових етапів на шляху до здобуття стратегічних цілей імперії. В цьому контексті Кримське ханство та його мусульманське населення ставали перепоною для реалізації імперських планів. За другу половину XVIII ст. внаслідок методичної експансії Росії на південь землі Кримського ханства були анексовані вперше. Практично одразу Крим став базою російського Чорноморського флоту, а населення почало платити податки новому господарю та втрачати землю.

Потрібно зазначити, що через близькість Кримського ханства до Порти, тривале перебування під турецьким протекторатом, міцні економічні й культурні зв'язки, що скріплювали татарське і турецьке населення Криму, та лояльність татарської верхівки і населення до Османської імперії в цілому, російська влада сприймала мусульманське населення краю як потенційну загрозу, особливо в контексті подальших війн з Османською імперією. Реакція влади на цю недовіру полягала, зокрема, у виселенні татар з прибережних територій, які,

на думку адміністрації, могли стати плацдармом для вторгнення Османської імперії та можливих повстань. Водночас ця політика збігалася з економічними інтересами місцевих поміщиків (а часто ними ж і ініціювалася), які за рахунок купівлі за безцінь і конфіскацій збільшували свої земельні наділи [2, с. 241].

Звідси випливає ще одна проблема, котра назрівала в кримському суспільстві протягом усього часу до середини XIX ст. Спостерігається цілеспрямоване приниження кримських татар у цілому. У листуванні між поміщиками, місцевою владою та центром можна помітити появу заяв, нібито кримці є ледачими і ні на що не здатними землеробами, які при цьому постійно чекають на визволення й допомогу з боку турків. Те, що ці тези не відповідали дійсності, доводять записки іноземних мандрівників, котрі вбачали в діяльності татар консерватизм, релігійність та пристосованість до краю, у якому без зруйнованої росіянами під час і після анексії системи фонтанів, колодязів, лісів, а також джерельних вод у кримському кліматі займатися землеробством було дуже складно [2, с. 244]. Формування в адміністративному дискурсі образу кримських татар як «нелояльних», «ледачих» і культурно відсталих заклало підґрунтя для подальшого виправдання репресивних заходів.

Непосильним тягарем для кримських татар були податки та невизначений статус відносин між селянами і поміщиками. Користуючись незнанням татарами законодавства, землевласники та чиновники без особливих проблем задешево відбирали у них землю, створюючи велику проблему обезземелення татарського селянства, яке потім потрапляло в залежність від поміщика. Ті запроваджували додаткові, часто абсурдні податки, а також змушували юридично вільних селян фактично відпрацьовувати панщину. Наприкінці 1840-х – на початку 1850-х рр. місцева влада повністю усвідомлювала цю проблему; М. С. Воронцов здійснював кроки до її розв'язання, але без успіху [3, арк. 83]. Крім цього, податки, які сплачували кримські татари, та податки звичайних росіян відрізнялися не на користь перших [1, с. 56].

Отже, уже до початку Кримської війни взаємини між імперською адміністрацією та кримськотатарським населенням були позначені системною недовірою, нерівноправ'ям та прихованою дискримінацією. Саме цей контекст створив передумови для швидкої радикалізації імперської політики в роки військової кризи.

У червні 1854 р. в листуванні між Міністерством державного майна, губернською владою та новоросійським генерал-губернатором з'явилася ідея щодо зменшення татарського і збільшення російського контингенту в Криму шляхом **купівлі** казною землі перших і переселення на неї останніх. Це робилося виключно з політичних причин: кримські татари – потенційні повстанці на боці Туреччини, а виходячи з того, що Крим розбудовувався Росією саме як військово-морська база, влада вважала за **потрібне** усунути звідти нелояльне населення [3, арк. 66].

Місцеві чиновники повідомляють, що напередодні військових дій у Криму по всьому краю почали розповсюджуватися чутки та настрої татар щодо того, що «французи відновлять панування ісламу», а також відомості про активні зв'язки з турками [5, с. 27]. Для протидії було вирішено всіх підозрюваних виселяти через Херсон до Курська [5, с. 28]. Багато хто був звинувачений безпідставно, через що навіть Таврійський губернатор Адлерберг наказав не піддавати татар арешту без доказів, за одним лише доносом приватних осіб [5, с. 29]. Таким чином було вислано близько 185 сімей, які були вивезені різними групами до північної частини Таврійської губернії, а також до Катеринославської та Курської губерній [2, с. 297]. Крім того, земською поліцією проводилися обшуки. Була, наприклад, вилучена різного роду зброя: як мінімум 142 гвинтівки, 7 пістолетів та 2 шаблі, які після війни були визнані непридатними (найімовірніше, вони були антикварними) та знищені [4, с. 32].

До кримських татар через місцевих волосних представників влади та таврійського цивільного губернатора звернулися із закликом не хвилюватися і зберігати спокій. Поважні люди сіл поручалися за своїх односельчан та брали підписки про те, що вони знаходяться під їхнім наглядом [5, с. 27].

З передислокацією в Крим російських військ, а також з початком десантних операцій союзників, настрої татар у Криму були неоднорідними. Інтерпретація цих подій варіюється від «татари-зрадники» до «нешадна жорстокість російської армії щодо лояльного їй населення».

У часи короткої лібералізації російської цензури наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. (Левицький, Марков та ін.) була поширена думка, що мав місце ситуативний та частковий колабораціонізм при загальній лояльності російській владі. Та й той факт, що ті, хто переживав ці події безпосередньо, як Адлерберг, Тотлебен, Раков (останній, за його ж свідченнями, став жертвою татарських розбійницьких формувань), як під час війни, так і після вказували, що татари в абсолютній більшості були лояльні Росії [7, с. 531; 6, с. 39].

Точкою неповернення стали заворушення татар у Євпаторійському повіті у вересні-жовтні 1854 р., що послужило підставою для прийняття рішення переселити всіх татар на 25 верст від берега на території від Євпаторії до Севастополя. Розпорядження щодо цього було видано на початку жовтня [3, арк. 3]. Але через те, що більша частина винних, на думку влади, татар втекла до Євпаторії під французьку протекцію (за різними підрахунками до 16 000 осіб), це рішення залишалося невиконаним [3, арк. 44]. Колезький радник з особливих доручень Антонов звітував до Міністерства державного майна, що за період до 10 січня 1855 р. місцеве командування щонайменше два рази пропонувало татарам повернутися до свого місця проживання, чим скористалися тільки 69 осіб. Інші ж, за запевненням Антонова, утримувалися в Євпаторії французькими військами примусово [3, арк. 4 зв.].

Риторика і думки російської влади в листуванні набувають характеру радикалізації вирішення проблеми. На 1855 р. простежується ідея «зменшення кількості мусульман на Кримському півострові» в цілому [3, арк. 5 зв.]. Слід зазначити, що спочатку розглядалася можливість примусово виселити тільки татар Євпаторійського повіту як «зрадників народу», заселивши вільні землі російськими селянами, а іншим татарам Криму запропонувати переселятися до внутрішніх губерній на добровільній основі [3, арк. 22 зв.]. Поки що було прийнято рішення вивести кримських татар, які проживали на відстані 25 верст від берега, від Перекопу до р. Альми. Рішення було схвалено імператором [3, арк. 66 зв.]. Згадується близько 100 сімей, котрі переселилися в інші повіти. Точна кількість виведених на той момент невідома [3, арк. 22 зв.].

На 15 грудня 1855 р. Таврійська палата державного майна отримує розпорядження, що слід, по суті, використовувати тактику «м'якої сили»: з метою схилити кримських татар до «добровільного» переселення, потрібно було переконати їх у неможливості повернення на попередні місця проживання, а з іншого боку, акцентувати на «вигодах», що нібито чекали на них на нових територіях. У розпорядженні Палати державного майна прямо вказано: «необхідно навіяти, що уряд з особливою турботливістю вживе всіх заходів, які від нього залежать, щодо переселенців...» [3, арк. 25 зв.]. Переселення татар за попереднім розрахунком планувалося на весну 1856 року. А поки що місцеві чиновники отримали наказ підрахувати татар, які проживали за 25 верст від берега і яким заборонили повертатися у свої домівки, та збирати дані про тих, хто готовий добровільно переселитися.

Таврійська палата державного майна, розуміючи ситуацію на місці, доповідає О. Г. Строганову, нещодавно призначеному Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором, що навряд чи слід очікувати бажання татар до добровільного переселення. Тому там вважають за потрібне користуватися тактикою міністра державного майна П. Д. Кисельова, а саме – не тиснути на татар і не сіяти недовіру до влади в народі [3, арк. 36]. Строганов же вважає за потрібне більш радикально вирішити «татарське питання», а саме – здійснити примусове переселення татар, які втекли до окупованих Євпаторії, Керчі та Єнікале [3, арк. 47].

Інформація Таврійською палатою державного майна збиралася близько 3–4 місяців, з грудня 1855 до квітня 1856 р.:

1. Татар, що перейшли в зайняту союзниками Євпаторію, – близько 10 985 чоловіків. Поблизу фортеці Єнікале – 781 чоловік.
2. З них повернулися до своїх місць проживання – 45.
3. Татар, яких було виведено з 25-верстової приморської зони, налічувалося 4279 чоловіків та 3090 жінок.
4. Усіх татар, що проживали за 25 верст від берега між Перекопом та річкою Альмою, – 11 179 чоловіків.

5. Кількість татар, яку голова Таврійської палати державного майна вважає за потрібне переселити, якщо надійде відповідний наказ, – до 5 тис. осіб чоловічої статі.
6. З тих, хто проживав у 25-верстовій зоні, близько 6900 втекли до сил союзників.

Але знову наголошується на тому, що слід запроваджувати саме добровільне переселення, бо навіть виведені за цей час татари знаходять, де оселитися, не повертаючись на колишні місця проживання [3, арк. 56–57]. Разом з тим чиновник зазначає, що, попри ситуацію, яка сталася в Євпаторії, із закінченням війни потрібно зняти претензії до виведених татар, оскільки вони ніяк не виявляли нелояльності владі. У цілому татари на всьому півострові були вірні Росії. А 15 тис. татар двох степових волостей Феодосійського повіту поблизу міста Керч, яких теж планувалося вивести, залишалися лояльними російським військам; рішення командувача князя Горчакова, який не погодився виводити татар, тільки зміцнило їхню довіру до російської влади. На думку чиновника, кого дійсно є сенс переселяти подалі від ворога, то це татар гірських, а також тих, що живуть від Перекопу до Керчі, бо вони мають більше спільного в культурному плані та більше зв'язків з турками, ніж татари степові. Щоб вони не становили загрози, слід переселити їх щонайменше на 50 верст від берега [3, арк. 59–59 зв.].

У цілому можна побачити, що губернська влада не була ініціатором переселення татар та всіяко намагалася донести цю думку до Строганова і Міністерства державного майна; у контексті закінчення війни вона вважала за можливе повернути їх на колишні місця проживання.

3 квітня 1856 р. Кисельов повідомляє Строганову, що імператором дозволяється примусове виселення тих татар, які перейшли на бік ворога та не повернулися за заклик російської влади до звичайних місць проживання. Цих татар слід визначати як «зрадників», примусово переселяти до внутрішніх губерній, а землю конфіскувати та передати до морського відомства для роздачі захисникам Севастополя [3, арк. 67]. 6 квітня надходять конкретні міркування щодо розпоряджень, які стануть основою на подальший рік:

1. Татар, що пішли до зайнятих союзниками Євпаторії та Єнікале, але які не брали участі в явній допомозі ворогу, не переслідують і не вважатимуть злочинцями, але їх слід обов'язково виселити з Криму.
2. Не дозволяти виведеним татарам повертатися до колишніх місць проживання у 25-верстовій зоні від берега.
3. Заохочувати татар переселятися в північні землі губернії, і за достатньої кількості охочих, якщо знадобиться, надати допомогу пільгами, щоб переконати татар, що переселення відбувається не як акт переслідування.
4. Татар, які будуть відправлені в Самарську губернію, слід роз'єднувати на невеликі партії і тримати під час переселення під суворим наглядом [3, арк. 72–73].

Але наразі розв'язання цього питання було затримане підписанням наприкінці березня Паризького мирного договору, а згодом — тривалим виведенням військового контингенту союзників з раніше захоплених ними територій. Поки союзницькі війська не пішли з Євпаторії, близько 13 тис. татар залишалися там, при цьому не маючи ресурсів для проживання та їжі й будучи практично повністю залежними від пайків. Губернатор Жуковський просив можливості для виведених татар за згодою власників земель повертатися бодай на колишні місця або оселитися в інших землевласників у межах Криму хоча б на тимчасовій основі через брак хліба [3, арк. 91]. Опинившись у зруйнованому війною краї за нестачі продовольства і не маючи можливості швидко замінити велику кількість татар такою ж кількістю російських селян, влада доходить висновку, що краще дати краю перепочити, відкласти переселення до кращих часів і вирішувати проблему поступово, скуповуючи землі та добровільно переселяючи татар. Імператор ці заходи схвалює [3, арк. 99, 115].

Обставиною, що заморозила справу на деякий час, стала підписана Олександром II загальна амністія, яка зробила запланованих до переселення татар юридично невинними. Як Строганов, так і Міністерство державного майна з губернською владою не ігнорують її та доводять висновку, що не мають права заважати селянам повертатися на свої землі або конфіскувати їх. У той самий момент спостерігається численний виїзд татар разом із військами союзників, що покидають Крим, до Туреччини. Імператор у секретній постанові, яку було передано до Криму 18 травня 1856 р., погоджуючись із міністром державного майна

Кисельовим та підтримуючим його О. Строгановим, наказав не чинити жодних перешкод для добровільного переселення кримських татар до Туреччини, вважаючи це сприятливим для звільнення краю від цього «шкідливого населення» [3, арк. 133]. О. Строганов дає вказівку таврійському губернатору рекомендувати поміщикам у Криму більше не дозволяти оселятися на своїх землях татарам, котрі не встигли там оселитися до підписання Паризьких мирних угод, щоб таким чином спонукати їх до виїзду з півострова [3, арк. 140].

На перший погляд може здатися, що якихось радикальних заходів із переселення татар та конфіскації їхніх земель за часів Кримської війни владою вжито не було. Наймасштабнішою акцією стало виведення частини кримськотатарського населення за 25-верстову зону від західного берега Криму – від Перекопу до р. Альми, а також поодинокі випадки на східному узбережжі. Але це тільки на перший погляд.

Отже, за час Кримської війни російська влада змінила ставлення до кримськотатарського питання з «бажаного» на «необхідне». Факти нелояльності кримських татар у Криму, а також події в Євпаторійському повіті стали приводом стверджувати, що татари не заслуговують на довіру. Слід зазначити, що характеристика татар як потенційних зрадників виходила від О. Строганова, а також від столичної влади в особі Міністерства державного майна; саме від них імператор отримував доповіді, і саме вони більшою мірою впливали на перебіг справи в умовах централізованої монархії. Водночас губернські чиновники, хоча й не заперечували факти татарських повстанських настроїв, запевняли верхівку, що татари в абсолютній більшості лояльні до Росії, і якщо переселення необхідне, то подальше від кримського берега, але аж ніяк не з Криму в цілому.

Але слід вказати також і на «тіньовий» фактор, що зіграв навіть більшу роль у масовій міграції кримських татар у подальшому, ніж цілеспрямовані заходи влади. Цим фактором став сам контекст ведення цієї справи. Постійні переписи й підрахунки татар, що проводилися під час війни губернськими чиновниками, консультації з цієї теми із землевласниками (зокрема з татарського дворянства та духовенства), поширення інформації про перебіг вирішення «татарського питання», що доходила до населення, – усе це призвело до того, що у кримськотатарського населення почало формуватися уявлення про недовіру царя до них. Укорінювалася думка, що держава не хоче бачити їх на цій землі в жодному статусі, що на той момент частково відповідало дійсності. Тотлебен, зокрема, у своїх записках зазначав, що рішення царя про переселення татар у внутрішні губернії вже в 1856 році пройшло крізь усю вертикаль влади до повітових і сільських управлінь [7, с. 537–538]. Місцеве нетатарське населення користувалося цими чутками, гіперболізуючи можливі заходи влади, як-от примусове навернення у християнство та запровадження рекрутської повинності [7, с. 539]. Таким чином вони обманом скуповували землі татар, які вирішували продати майно та емігрувати. Кримські татари почали поступово залишати Крим, чим були задоволені О. Строганов та Міністерство державного майна, котрі наказали конфіскувати покинуті татарами землі.

Як ми бачимо, для повної реконструкції картини не вистачає матеріалів, які б демонстрували, яка саме інформація розповсюджувалася серед населення та якою була її динаміка; такі дані можуть бути наявні в місцевих архівах Криму. Обговорення між місцевою, губернаторською та міністерською гілками влади точилися жваво, а отже, до кримської публіки могла потрапити будь-яка ідея можновладців, що доходила до губернських чиновників, – причому варіанти вирішення проблеми пропонувалися і значно радикальніші. Ми не можемо стверджувати напевно, наскільки цілеспрямовано й централізовано та в який саме спосіб виконувалася вказівка Строганова «не чинити жодних перешкод для добровільного переселення».

Літо 1856 року стало рубіконом у вирішенні «татарського питання», яке на той час залишалось невизначеним. Саме в цей момент, на мою думку, влада могла вгамувати занепокоєння татар і вжити заходів для утримання населення. Губернська влада продовжувала вважати, що більшість татар залишається лояльною до Росії, тому потрібно запобігти подальшому падінню довіри та, якщо переселення дійсно необхідне, то здійснювати його «добровільно» і поступово [3, арк. 125]. Це прагнення цілком могло бути продиктоване

небажанням місцевої влади та землевласників втрачати робочу силу, хоча й співчуття до татар загалом повністю виключати не можна.

Символічну крапку в цьому дискурсі ставить записка, яку написав О. Строганов на прохання імператора щодо свого погляду на «татарське питання». Вважаю за потрібне навести точну цитату:

«За три роки до початку минулої війни татари в своїх колах почали поговарювати про майбутню війну, яка наближається, і ці чутки справдилися з війною, що так страшно розгорілася в Криму. Після нинішнього умиротворення знову в татарських колах, і навіть серед їхніх жінок, відкрито поширюються розмови, що мир триватиме лише один рік – доки Туреччина та її союзники не зберуть сили; а потім війна в Криму знову спалахне й триватиме доти, доки Крим не буде повернений Туреччині.

Після оголошення всевеликодушного прощення татарам, наданого їм з милості, вони загордилися: ті, хто раніше були покірними, тепер відкрито заявляють, що навіть за найменшого утиску Туреччина неодмінно вступиться за них разом зі своїми західними союзниками.

Зазначається, що татари, а особливо їхні мурзи, до, під час та після війни прагнули застати дзвінкою монетою і не випускали її з обігу: з цього роблять висновок, що вони мають якийсь таємний намір...

О, як було б чудово, якби Крим позбавився цих домашніх ворогів і дармоїдів. Вічна була б слава й молитва церкви тому, хто очистив би Крим від таких мерзенних мешканців. Якнайшвидше слід було б очистити Південне узбережжя, Байдарську долину, приморські землі поблизу Євпаторії, Феодосії та Керчі від цих негідників, які, правду кажучи, не варті тих милостей, якими обдаровує їх уряд. Вовка скільки не пестиш, не годуєш – він усе одно дивиться в ліс; так і татари...

Попередні зради, шпигунства, сприяння ворогам, які чинили татари, ясно вказують на їхнє ставлення до нашого уряду...

Господи, вислухай мою молитву і зверни увагу на голос душі моєї! Амінь» [3, арк. 186–187].

Ця записка фактично вирішила долю багатьох кримських татар, призвівши до трагічної масової еміграції, яка назавжди змінила демографічний та культурний ландшафт Криму.

Отже, російська влада за час Кримської війни змінила ставлення до кримськотатарського питання з «бажаного» на «необхідне». Епізоди нелояльності кримських татар, а також події в Євпаторійському повіті стали приводом для твердження, що татари не заслуговують на довіру. Слід зазначити, що характеристика татар як потенційних зрадників виходила передусім від генерал-губернатора О. Строганова, а також від столичної влади в особі Міністерства державного майна; саме від них імператор отримував доповіді, і саме вони більшою мірою впливали на перебіг справи в умовах централізованої монархії. Водночас губернські чиновники, хоча й не заперечували факти повстанських настроїв серед татар, запевняли верхівку, що татари в абсолютній більшості лояльні до Росії, і якщо переселення необхідне, то подалі від кримського берега, але аж ніяк не з Криму в цілому.

Однак вирішальну роль у подальшій масовій еміграції відіграв «тіньовий фактор» – інформаційний контекст. Постійні переписи, взаємодія із землевласниками, чутки про наміри влади (які гіперболізувалися до примусового хрещення та рекрутчини) сформували у кримськотатарського населення стійке переконання в недовірі царя і небажання держави бачити їх на цій землі. Тотлебен зазначав, що чутки про переселення дійшли до самих низів уже у 1856 році [7, с. 537–538].

Символічну крапку в цьому дискурсі ставить записка О. Строганова, у якій він відкрито називає татар «внутрішніми ворогами і дармоїдами» та висловлює бажання «очистити Крим від таких мерзенних мешканців» [3, арк. 186–187]. Ця позиція вищої адміністрації, поєднана з політикою «м'якого тиску» та створенням нестерпних умов життя, фактично вирішила долю багатьох кримських татар, призвівши до трагічної масової еміграції, яка назавжди змінила демографічний та культурний ландшафт Криму.

Джерела та література:

1. Бикова Т. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 13–40.
2. Возгрин В. Е. История крымских татар : очерки этнической истории коренного народа Крыма : в 4 т. Т. 2. Симферополь: Къартбаба продакшн, 2014. 940 с.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 1. Ч. 1. 118 арк.
4. Маркевич А. І. Таврическая губерния во время Крымской войны : по архивным материалам. Симферополь, 1905. 260, III с. (Известия Таврич. учен. археогр. комиссии ; № 37).
5. Марков Є. Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории. СПб. : тип. К. Н. Плотникова, 1872. 508 с.
6. Раков В. С. Мои воспоминания о Евпатории в эпоху Крымской войны 1853–1856 гг. Евпатория : тип. М. Л. Мурованского, 1904. 56 с.
7. Тотлебен Е. И. О выселении татар из Крыма в 1860 году. *Русская старина*. 1893. Т. 78. С. 531–550.

References:

1. Bykova, T. (2003) Politychne ta sotsialno-ekonomichne stanovysheche v Krymu (vid seredyny XVIII st. do 1917 r.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of history of Ukraine in the 19th – early 20th centuries]. Iss. 6, pp. 13–40. [in Ukrainian].
2. Vozgrin, V. E. (2014) *Istoriya krymskikh tatar: ocherki etnicheskoy istorii korennoho naroda Kryma: v 4 t.* Vol. 2. Simferopol: Kartbaba prodakshn. [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO) [State Archive of Odesa Region]. F. 1. Op. 193. spr. 1. Part 1. [in Russian].
4. Markevich, A. I. (1905) *Tavrisheskaya guberniya vo vremya Krymskoy voyny: po arkhivnym materialam.* Simferopol. (Izvestiya Tavrisheskoy uchenoy arkheograficheskoy komissii; no. 37). [in Russian].
5. Markov, Ye. L. (1872) *Ocherki Kryma: kartiny krymskoy zhizni, prirody i istorii.* Saint Petersburg: tipografiya K. N. Plotnikova. [in Russian].
6. Rakov, V. S. (1904) *Moi vospominaniya o Evpatorii v epokhu Krymskoy voyny 1853–1856 gg.* Eupatoria: tipografiya M. L. Murovanskogo. [in Russian].
7. Totleben, E. I. (1893) O vyselenii tatar iz Kryma v 1860 godu. Vol. 78, pp. 531–550. [in Russian].